

„ALBOWIEM ZAPRAGNAŁ ON MIEĆ TĘ OTO KSIĘGĘ W DOMU SWOIM”
– KOŁOFON W XIV-WIECZNYM RĘKOPISIE SERBSKIM JAKO ŹRÓDŁO
DO BADAŃ NAD UPOWSZECHNIENIEM SIĘ KRONIKI JERZEGO MNICHA ZW.
HAMARTOLOSEM W PIŚMIENNICTWIE SŁOWIAN POŁUDNIOWYCH*

ZOFIA A. BRZOWSKA

ABSTRACT. “Because he wanted to have this book in his house” – colophon in a 14th century Serbian manuscript as a source for research on the distribution of the chronicle of George the Monk called Hamartolus in the South Slavic writings. The aim of this article is to present a previously unpublished source, i.e. an extended colophon, placed on the last pages of a Serbian manuscript from 1385/1386 (ГИМ, Син. 148, fol. 433–434). This manuscript is one of the oldest copies of the second translation into Church Slavic of the chronicle of George the Monk called Hamartolus (9th century), known as *Лѣтовникъ*. This translation was based on the version of the Byzantine historian’s work, which most likely has not survived to this day in any Greek manuscript. The translation was made in the Second Bulgarian Empire, in the first half of the 14th century, and then became popular in the Slavic monastic environment on Mount Athos, in Nemanjić’s Serbia and in the Danubian principalities. *Лѣтовникъ* can also be considered one of the least studied versions of the chronicle of George the Monk. The manuscript ГИМ, Син. 148 was written – as we read in the colophon – by two monks, Roman and Basil, in the Serbian monastery of Hilandar on Mount Athos, on the order of Radovan, a magnate from the circle of Constantine Dejanović Dragaš, for the needs of his private book collection. The text presented here is therefore an interesting testimony to the spread of reading culture in the Balkans in the 14th–15th centuries.

STRESZCZENIE. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie niepublikowanego dotąd źródła, tj. rozbudowanego kolofonu, zamieszczonego na ostatnich kartach rękopisu serbskiego z 1385/1386 r. (ГИМ, Син. 148, fol. 433–434). Manuskrypt ten stanowi jeden z najstarszych odpisów drugiego tłumaczenia na język cerkiewnosłowiański kroniki Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem (IX w.), znanego jako *Лѣтовникъ*. Podstawą przekładu była wersja dzieła bizantyńskiego dziejopisa, która najprawdopodobniej nie zachowała się do naszych dni w żadnym manuskrypcie greckim. Tłumaczenie powstało w II carstwie bułgarskim, w pierwszej połowie XIV w., a następnie upowszechniło się w słowiańskim środowisku monastycznym na górze Atos, w Serbii Nemanjiciów i w księstwach naddunajskich. *Лѣтовникъ* można też uznać za jedną z najsłabiej przebadanych wersji kroniki Jerzego Mnicha. Rękopis ГИМ, Син. 148 został spisany – jak czytamy w kolofonie – przez dwóch mnichów, Romana i Bazylego, w serbskim monasterze Hilandar na górze Atos, na zamówienie Radovana, możnowładcy z kręgu

* Niniejszy artykuł powstał w ramach projektów sfinansowanych ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji DEC-2020/39/G/HS2/01652 oraz DEC-2022/47/B/HS3/00389. Drugi z nich, pt. *Hamartolos odnaleziony. Bizantyńska kronika Jerzego Mnicha z IX w. w świetle niepublikowanych dotąd rękopisów greckich i cerkiewnosłowiańskich*, był w latach 2023–2024 kierowany przez prof. dr. hab. Mirosława J. Leszkę (z Katedry Historii Bizancjum na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego). Tekst ten stanowi efekt badań rozpoczętych przez św. p. Profesora wspólnie ze mną, których już nie było mu dane kontynuować. Za wskazanie mi tego tematu na zawsze pozostanę Profesorowi wdzięczna.

Konstantyna Dejanowicia Dragaša, na potrzeby jego prywatnego księgozbioru. Prezentowany tu tekst stanowi zatem interesujące świadectwo upowszechniania się kultury czytelniczej na Bałkanach w XIV–XV w.

Autorka: Zofia A. Brzozowska, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Studiów Wschodnioeuropejskich, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, Polska, zofia.brzozowska@uni.lodz.pl, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-5951-3781>

Keywords: Byzantine historiography, Church Slavic literature, George the Monk, Hamartolus, paratexts, colophon

Słowa kluczowe: historiografia bizantyńska, literatura cerkiewnosłowiańska, Jerzy Mnich, Hamartolos, parateksty, kolofon

Trudno byłoby chyba wskazać w bizantyńskiej literaturze historycznej oraz ukształtowanym pod jej przemożnym wpływem dziejopisarstwie kręgu *Slavia Orthodoxa* inny utwór, który cieszył się tak dużą popularnością wśród średniowiecznych czytelników, a jednocześnie skrywa wciąż tak wiele tajemnic przed współczesnymi badaczami, jak pochodząca z IX w. „krótka kronika” (gr. Χρονικὸν σύντομον) Jerzego Mnicha zwanego Hamartolosem¹. O jej autorze wiemy tylko to, co sam raczył nam zdradzić na swój temat we własnym tekście (lub też uczynili to twórcy kolejnych jego odpisów). Miał na imię Jerzy, był osobą duchowną, mnichem, najprawdopodobniej żyjącym w jednym z monasterów w Konstantynopolu². W niektórych rękopisach – zgodnie z rozpowszechnioną w owej epoce manierą akcentowania ludzkiej znikomości i ułomności – został określony mianem „grzesznika” (gr. ἁμαρτωλός)³. Z czasem, zwłaszcza na gruncie średniowiecznego piśmiennictwa wschodniosłowiańskiego, szczególną ironią losu, dziejopis ten obok popularności miał też zyskać status szczególnego autorytetu w dziedzinie wiedzy o przeszłości, a jego tekst traktowano niekiedy jak przekaz o nieomal sakralnym charakterze⁴.

¹ H. Hunger, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, t. 1, *Philosophie, Rhetorik, Epistolographie, Geschichtsschreibung, Geographie*, München 1978, s. 347; W. T. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, New York 2013, s. 114–116.

² R. Kosiński, *The Chronicle by George the Monk and Its Relation to Theodore Lector's Work*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2017, t. 5, s. 47; Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, *George the Monk (Hamartolus), Chronicle* [w:] Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, T. Wolińska, *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context: A Bibliographical History*, Łódź–Kraków 2020, s. 190 (w tych pozycjach odwołania do dalszej literatury przedmiotu).

³ *Georgii Monachi Chronicon*, ed. C. de Boor, t. 1, Lipsiae 1904, s. 6.

⁴ Е. Г. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси*, Санкт-Петербург 2008, s. 211; T. V. Guimon, *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a Comparative Perspective*, Leiden–Boston 2021, s. 46–47.

Można zaryzykować przypuszczenie, iż niezwykle zainteresowanie średniowiecznych czytelników dziełem Jerzego Mnicha wynikało z cech formalnych jego tekstu, plasującego się w – charakterystycznym m.in. dla bizantyńskiej historiografii monastycznej – nurcie tzw. kronik uniwersalnych, chronografii, utworów prezentujących wykład dziejów powszechnych od stworzenia świata do czasów współczesnych lub bliskich jego autorowi, z reguły w dość przystępny sposób i z punktu widzenia ortodoksyjnego chrześcijanina⁵. Hamartolos wyróżniała przy tym skrótowość przekazu. Jak czytamy we wstępie do jego kroniki, miała ona być swego rodzaju zbiorem ekscerptów z dzieł różnych wcześniejszych autorów⁶ (wśród nich można wskazać m.in. Euzebiusza z Cezarei, Atanazego z Aleksandrii, Bazylego Wielkiego, Epifaniasza z Salaminy, Jana Chryzostoma, Nila z Ancyry, Izydora z Peluzjum, Cyryla z Aleksandrii, Teodoretę z Cyru, Pseudo-Dionizego Areopagitę, Jana Malalasa, Teodora Lektora, Teofanesa, patriarchów konstantynopolitańskich Nikefora i Ignacego, ale też Sokratesa i Platona)⁷. Jerzy Mnich deklarował odejście od wyrafinowanego stylu narracji i klasycyzującego języka wypowiedzi, charakteryzujących innych twórców bizantyńskich, na rzecz rzetelności przekazywanych informacji, konstatując: *Lepiej jest bełkotać prawdę niż kłamać w języku Platona*⁸ (κρεῖσσον γὰρ μετὰ ἀληθείας ψελλίξειν ἢ μετὰ ψεύδους πλατωνίξειν)⁹.

Hamartolos przejawiał także wyraźne zacięcie apologetyczne. W wielu miejscach swego tekstu dał się poznać jako gorliwy przeciwnik ikonoklazmu. Co więcej, w tok narracji kroniki zostały wplecione (przez samego autora lub też któregoś z jego późniejszych interpolatorów) dość obszerne fragmenty kilku tekstów polemicznych, skierowanych przeciwko wyznawcom innych religii i ruchów heterodoksyjnych w łonie wschodniego chrześcijaństwa, np. skrótu *Historii paulicjan* Piotra z Sycylii, powstałego ok. 870 r.¹⁰, czy niezachowanego do naszych

⁵ O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 52–54; C. Mango, *The Tradition of Byzantine Chronography*, „Harvard Ukrainian Studies” 1988/1989, t. 12/13, s. 360–372; P. Sophoulis, *Byzantine Chronicle and Their South Slavonic Translations in the 14th Century*, „Cyrillicmethodianum” 2016, t. 21, s. 201. Zob. *A Companion to Byzantine Chronicles*, ed. R. Tocci, Leiden–Boston 2025.

⁶ *Georgii Monachi Chronicon*, s. 1–2.

⁷ O. Jurewicz, *Historia*, s. 138–139; R. Kosiński, *The Chronicle*, s. 47; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, s. 87–92 (tam dalsza literatura przedmiotu).

⁸ O. Jurewicz, *Historia*, s. 138. Por. Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, *George the Monk*, s. 191.

⁹ *Georgii Monachi Chronicon*, s. 2.

¹⁰ Ch. Astruc, W. Conus–Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, *Les sources grecques pour l’histoire des Pauliciens d’Asie Mineure*, „Travaux et Mémoires” 1970, t. 4, s. 69–77; D. Afinogenov, *The Date of Georgios Monachos Reconsidered*, „Byzantinische Zeitschrift” 1999, t. 92, nr 2, s.

dni w formie całościowej antymuzułmańskiego traktatu Michała Synkellosa z przełomu VIII i IX w.¹¹ Dla średniowiecznego czytelnika (zwłaszcza słowiańskiego) dzieło Jerzego Mnicha stanowiło zatem nie tylko źródło informacji o historii powszechnej, ale też – kompendium wiedzy o otaczającym go świecie, zaznajamiające z ważnymi zjawiskami religijnymi i społecznymi, z którymi mógł on mieć potencjalnie styczność.

Omawiana kronika zachowała się do naszych dni w kilkudziesięciu manuskryptach z X–XVII w., reprezentujących co najmniej trzy różne wersje tekstu (wraz z subwariantami), spisanych w kilku językach: grece bizantyńskiej, języku cerkiewnosłowiańskim (w redakcji staroruskiej, serbskiej, bułgarskiej) i gruzińskim. Żadnego z tych rękopisów nie można uznać za bezpośrednią kopię autorskiego protografu. Historia powstawania dzieła Hamartolosa oraz wzajemne zależności między jego istniejącymi redakcjami i przekładami stanowią zagadnienia, wokół których nadal toczy się wśród uczonych dyskusja¹². W świetle obecnego stanu badań można przyjąć, że mnich Jerzy żył w stolicy cesarstwa bizantyńskiego w połowie IX stulecia i – sądząc po doborze materiału źródłowego jego przekazu – należał do kręgu intelektualnego, skupionego wokół patriarchy konstantynopolitańskiego Metodego I (843–847)¹³. Swoją utwór miał ukończyć w 846/847 r. Dymitr Afinogenov zaproponował tak precyzyjną datację, zwróciwszy uwagę na fakt, iż Hamartolos wspomniał w swym tekście o Michale

439–441; Z. A. Brzozowska, *Zapóżyczona czy własna wizja dziejów powszechnych? Wpływ autorów bizantyńskich na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich (na przykładzie opowieści o Mahomecie i Historii paulicjan Piotra z Sycylii)*, [w:] *Widmo Mahometa, cień Samuela. Cesarstwo Bizantyńskie w relacji z przedstawicielami innych religii i kultur (VII–XV w.)*, red. Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, K. Marinow, T. Wolińska, Łódź 2020, s. 24.

¹¹ Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, *Michael Synkellos and His Lost Refutation of Islam in the Medieval Byzantine-Slavic Literary Tradition*, [w:] *Eastern Christians' Engagement with Islam and the Qur'an (c. 8th–18th Centuries): Texts, Contexts and Knowledge Regimes*, red. O. A. Negoită, Berlin–Boston 2025, s. 125–151.

¹² Jej podsumowanie znajdzie Czytelnik w: Д. Афиногенов, А. А. Турилов, Г. В. Попов, *Георгий Амартол*, [w:] *Православная энциклопедия*, t. 11, Москва 2006, s. 48–56; L. Neville, *Guide*, s. 87–92.

¹³ D. Afinogenov, *The Date*, s. 445–446; idem, *Об одном малоизученном явлении в истории византийской литературы (патриарх Мефодий и его „кружок“)*, „Балканские чтения” 1990, t. 1, s. 70–71; idem, *Did the patriarchal Archive end up in the monastery of Stoudios? Ninth century vicissitudes of some important dokument collections*, [w:] *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance. Nouvelles approches du monachisme byzantin (XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 2001). Le second iconoclasme et ses suites*, red. M. Kaplan, P. Pagès, Paris 2006, s. 125–128.

Synkellosie (zm. 15 I 846 r.) jak o osobie zmarłej, a o patriarsze Metodym (zm. 14 VI 847 r.) – jak o człowieku wciąż znajdującym się między żywymi¹⁴.

Pierwotna wersja kroniki dotrwała do naszych czasów najprawdopodobniej jedynie w dwóch niepełnych i bardzo uszkodzonych rękopisach bizantyńskich: BHF, Coislin. 305 (bez zakończenia, XI w.) oraz ÖNB, Theol. Gr. 121 (pojedyncza karta z X-wiecznego kodeksu, stanowiąca obecnie część zestawionego w XII w. konwolutu)¹⁵. Wariant ten mógł się też stać podstawą przekładu gruzińskiego, sporządzonego – zdaniem niektórych badaczy – w drugiej połowie XI w. przez Arseniusza z Ikalto¹⁶.

Po śmierci patriarchy Metodego, będącego protektorem Jerzego, a być może nawet – pomysłodawcą spisania kroniki – interesujące nas tu dzieło miało trafić, jak sugeruje Dymitr Afinogenov, do biblioteki monasteru Studios w Konstantynopolu, w którym w następnych dekadach powstały jego dwie kolejne redakcje¹⁷. Pierwsza z nich, skompilowana w latach 847–875, nie zachowała się prawdopodobnie w swej oryginalnej, greckiej wersji językowej. Jeden z jej odpisów, noszący znamiona późniejszej pracy redakcyjnej oraz wzbogacony o dodatkowy materiał, interpolowany głównie z X-wiecznej kroniki Symeona Magistra i Lo-

¹⁴ D. Afinogenov, *Le manuscrit grec Coislin. 305: la version primitive de la Chronique de Georges le Moine*, „Revue des études byzantines” 2004, t. 62, s. 246.

¹⁵ M.-A. Monégier du Sorbier, *Recherches sur la tradition manuscrite de la chronique de Georges le Moine, la tradition directe*, t. 1–2, Paris 1985 [niepublikowana dysertacja doktorska]; D. Afinogenov, *Le manuscrit*, s. 239–246; idem, *К происхождению легенды о св. Арсении – воспитателе императоров Аркадия и Гонория*, „Вестник Древней Истории” 2004, t. 1, s. 51.

¹⁶ Д. Афиногенов, А. А. Турилов, Г. В. Попов, *Георгий Амартол*, s. 48; E. Gabidzashvili, *Arsen of Ikalto*, [w:] *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, t. 3, red. D. Thomas, A. Mallett, Leiden–Boston 2011, s. 383.

¹⁷ D. Afinogenov, *Did the patriarchal Archive*, s. 129–133; idem, *Hellenistic Jewish texts in George the Monk: Slavonic Testimonies*, „Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies” 2018, t. 4, s. 89. Uczony ten jest również zdania, iż w skrytorium tej wspólnoty monastycznej dokonano przed 920 r. włączenia fragmentów kroniki Jerzego Mnicha (głównie tych o charakterze polemicznym) w obręb kompilowanego tam wariantu menologionu, tj. zbioru tekstów hagiograficznych i homiletycznych. W drugiej połowie XII w. miał on zostać przełożony na język cerkiewnosłowiański i upowszechnić się na Rusi pod postacią tzw. minei lekcyjnych. D. Afinogenov, *Did the patriarchal Archive*, s. 129–130; idem, *Утраченные византийские источники в древнерусской словесности*, „Slavica Slovaca” 2008, t. 43, nr 1, s. 29–30. Por. Z. A. Brzozowska, *Zapóżyczona czy własna wizja*, s. 25–29.

gotety, miał natomiast posłużyć w XIV w. bułgarskim tłumaczom za podstawę drugiego przekładu cerkiewnosłowiańskiego, znanego jako *Лѣтовникъ*¹⁸.

W ostatniej ćwierci IX w. miała też powstać – według Dymitra Afinogenova – kolejna redakcja dzieła Hamartolosa, której dane było z czasem zyskać niezwykłą popularność w średniowiecznym piśmiennictwie kręgu bizantyńsko-słowiańskiego, w literaturze przedmiotu określana często terminem *Vulgata*¹⁹. Funkcjonowała ona na gruncie literatury bizantyńskiej w wielu odpisach, ulegając w toku stuleci dalszym modyfikacjom oraz rozszerzeniu o opis późniejszych wydarzeń, doprowadzany zazwyczaj do połowy X w. (a niekiedy nawet do XI–XII w.), w znacznej części zbieżny z przekazem Symeona Magistra i Logotety (tzw. *Georgius Monachus Continuatus*)²⁰. Do czasów obecnych dotrwało ok. trzydziestu rękopisów greckich, zawierających tekst *Vulgaty*, z których najstarsze datowane są na X–XI w.²¹

Co więcej, jeden z subwariantów tej redakcji miał stać się podstawą pierwszego przekładu tekstu kroniki na język cerkiewnosłowiański (tzw. *Врѣмєньникъ*). Jak podkreśla obecnie część badaczy (m.in. Anna-Maria Totomanova), tłumaczenie to powstało w Bułgarii, za panowania cara Piotra I (927–969), być może nawet pod jego bezpośrednimi auspicjami. Ideowy przekaz dzieła mnicha Jerzego był wszak wyjątkowo zbieżny z cechującą tego władcę wizją chrześcijańskiego państwa, w którym szczególną rolę odgrywają wartości życia monastycznego²². Już w XI–XII w. starobułgarski przekład dzieła Hamartolosa upowszechnił się na Rusi. Odwołania do niego odnajdziemy m.in. w *Powieści minionych lat* z początku XII w. Z obszaru Słowiańszczyzny Wschodniej pochodzi też ok. trzydziestu zachowanych odpisów translacji (całościowych i fragmentarycznych), reprezentujących kilka wariantów tekstu i datowanych na XIV–XVII w.²³ Istniało również wiele tzw. chronografów – staroruskich kompi-

¹⁸ Д. Е. Афиногенов, *Библейская история в Лѣтовнике: проблема источников*, „Античная древность и средние века” 2015, t. 43, s. 163–168; idem, *Hellenistic Jewish texts*, s. 89–90.

¹⁹ Д. Е. Афиногенов, *Библейская история*, s. 163; idem, *Hellenistic Jewish texts*, s. 89.

²⁰ A. Brzóstkowska, *Kroniki z kręgu Symeona Logotety*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*, t. 5, red. A. Brzóstkowska, Warszawa 2009, s. 64–67; L. Neville, *Guide*, s. 90, 118–123.

²¹ *Georgii Monachi Chronicon*, s. XIII–LX.

²² M. Yovcheva, L. Taseva, *Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages as a Social and Cultural Phenomenon*, „Scripta & e-Scripta” 2012, t. 10–11, s. 287; К. Попконстантинов, А.М. Тотоманова, *Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост*, София 2014, s. 90.

²³ О. В. Творогов, *Хроника Георгия Амартола*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*, red. Д. С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 469; Т. В. Анисимова, *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.*, Москва 2009, s. 41–70, 83–196, 211–257, 414–416; T. V. Guimon, *Historical Writing*, s. 46. Ten wariant kroniki posiada dwie edycje krytyczne (B. M.

lacji historycznych z XIII–XVII w., bazujących m.in. na słowiańskiej wersji kroniki Jerzego Mnicha i zawierających wykład dziejów powszechnych od stworzenia świata²⁴. Zdaniem Niny Gagovej, niektóre z nich mogły zostać spisane kilka stuleci wcześniej w Bułgarii, z inicjatywy m.in. cara Piotra, a następnie – podobnie jak *Врѣменьникъ* – trafiły na wschód Europy²⁵.

Interesujący nas w tym artykule *Лѣтовникъ* jest zatem prawdopodobnie najpóźniejszą ze średniowiecznych wersji dzieła Hamartolosa. Można przyjąć, iż stanowi on tłumaczenie z greki bizantyńskiej, wykonane w pierwszej połowie XIV stulecia w Bułgarii. Za tego rodzaju atrybucją przemawia kilka istotnych elementów: zarówno cechy lingwistyczne przekładu, charakterystyczne dla średniobułgarskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego (jak np. „mieszanie” samogłosek nosowych)²⁶, rozwiązania translatorskie i oryginalne glosy tłumaczy, zdradzające inspirację lokalnym kolorytem kulturowym ziem wschodniobułgarskich²⁷, jak i szerszy kontekst historyczny. Warto wszak pamiętać, iż dwie inne kroniki bizantyńskie (autorstwa Jana Zonarasa oraz Konstantyna Manassesesa) zostały niewątpliwie przetłumaczone na język cerkiewnosłowiański na terytorium drugiego państwa bułgarskiego za panowania cara Jana Aleksandra (1331–1371)²⁸. Nowy przekład utworu Jerzego Mnicha mógł powstać z inicjatywy tego samego władcy.

Истрин, *Книги времени и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*, t. 1–3, Петроград 1920–1922; В. Матвеев, Л. Щеголева, *Книги временные и образные Георгия Монаха*, t. 1–2, Москва 2006–2011), a także przekład na współczesny język rosyjski: В. Матвеев, Л. Щеголева, *Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели*, Москва 2000.

²⁴ Д. Е. Афиногенов, *Композиция хроники Георгия Амартола*, „Византийский временник” 1991, t. 52, s. 102; Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання*, Київ 2015, s. 38–239; T. V. Guimon, *Historical Writing*, s. 51–52.

²⁵ N. Gagova, *Biblical Writings and Rewritings in the South Slavic Repertoire from the 14th and 15th Centuries: Rethinking the Sacred History in Anticipation of the End of the World*, „Старобългарска литература” 2024, t. 69–70, s. 151.

²⁶ M. Weingart, *Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Přehled a rozbor filologický*, t. 2, Bratislava 1923, s. 160–167; Р. Станков, *Славянский перевод хроники Георгия Амартола в издании В. М. Истрина*, „Palaeobulgarica” 1994, t. 18, nr 1, s. 74; idem, *Древнеболгарский перевод Хроники Георгия Амартола в древнерусской письменной традиции*, „Старобългарска литература” 2008, t. 39–40, s. 47.

²⁷ Д. Е. Афиногенов, *Некоторые замечания о славянском переводе хроники Георгия Монаха (Лѣтовникъ)*, „Индоевропейское языкознание и классическая филология” 2013, t. 17, s. 41–48.

²⁸ E. N. Boeck, *Displacing Byzantium, disgracing convention: the manuscript patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria*, „Manuscripta: A Journal for Manuscript Research” 2007, t. 51, nr 2, s. 181–208; B. A.

Jak nadmieniono wyżej, najprawdopodobniej nie zachował się manuskrypt bizantyński, będący podstawą omawianego tłumaczenia. Można skonstatować, iż jakkolwiek *Лѣтовникъ* pod względem układu tekstu odpowiada wariantowi kroniki, znanemu w wersji greckiej z kodeksu BHF, Coislin. 305, zawiera również obszerne fragmenty, których w tym rękopisie nie odnajdziemy. Natrafimy na nie natomiast w odpisach *Vulgaty*, choć niekiedy w innych miejscach narracji. Co więcej, w XIV-wiecznej wersji cerkiewnosłowiańskiej pojawiają się też passusy, których nie ma ani w manuskrypcie BHF, Coislin. 305, ani w *Vulgacie*. Większość z nich pochodzi prawdopodobnie z kroniki Symeona Magistra i Logotety, choć kwestia ta wymaga jeszcze pogłębionych studiów²⁹. Na obecnym etapie badań można jednak stwierdzić, iż *Лѣтовникъ* reprezentuje odrębny wariant dzieła Jerzego Mnicha, który nie dotrwał do naszych dni w bizantyńskim materiale rękopiśmiennym.

Sporządzony w pierwszej połowie XIV w. w Bułgarii przekład kroniki Hamartolosa niezwykle szybko upowszechnił się na terytorium serbskiego państwa Nemanjiciów oraz w słowiańskim środowisku monastycznym na górze Atos. Na tych dwóch obszarach powstała w kolejnych dekadach i stuleciach większość jego bezpośrednich kopii, a także – wzorowanych na nim oryginalnych serbskich kompilacji historycznych³⁰. Zdaniem znawców zagadnienia, popularność kroniki Jerzego Mnicha na Bałkanach u schyłku średniowiecza wiązać się może ze wzrostem zainteresowania przeszłością i nasilającymi się w tamtym czasie nastrojami chiliastycznymi, wywołanymi zarówno zbliżaniem się „apokaliptycznego” roku 7000 według rachuby bizantyńskiej (tj. 1492 r. n.e.), jak i ogólnym klimatem niepewności i świadomości narastającego zagrożenia ze strony innowierczych Turków Osmańskich³¹.

Todorov, *Monks and History: Byzantine Chronicles in Church Slavic*, [w:] *Translating the Middle Ages*, red. K. Fresco, Ch. Wright, Farnham 2012, s. 149–150; P. Sophoulis, *Byzantine Chronicle*, s. 204–211; Н. Гагова, „Из книги Константина Костенечкаго”: Зогр. 105, [w:] *Шьствоужь нынѣ по слѣдоу оучителю. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова*, София 2021, s. 216–217; A. M. Totomanova, *The Short Redaction of Joannes Zonaras' Ἐπιτομή Ἱστοριῶν in the Slavonic Manuscript Tradition*, „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe” 2024, t. 14, s. 115.

²⁹ Пор. Д.Е. Афиногенов, *Библейская история*, s. 163–169.

³⁰ M. Weingart, *Byzantské kroniky*, s. 145–468.

³¹ V. Tăpkova-Zaimova, A. Miltenova, *Historical-Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*, Sofia 2011, s. 21–22; B. A. Todorov, *Monks and History*, s. 157; P. Dziadul, *W oczekiwaniu na Paruzję. Myśl eschatologiczna w prawosławnym piśmiennictwie słowiańskim do połowy XVI w.*, Kraków 2014, s. 153–176; P. Sophoulis, *Byzantine Chronicle*, s. 212–213; N. Gagova, *Biblical Writings*, s. 152–159.

Лѣтовникъ zachował się do naszych dni w kilkunastu odpisach południowosłowiańskich z XIV–XVI w., proveniencji serbskiej, bułgarskiej i mołdawskiej. Po raz pierwszy ich wykaz zestawiał już w latach dwudziestych XX w. czeski paleoslawista, Miloš Weingart (1890–1939)³². W późniejszym czasie został on zweryfikowany i uzupełniony m.in. dzięki badaniom kodykologicznym Maji Petrovej³³. Obejmuje obecnie następujące rękopisy:

1. biblioteka monasteru Hilandar na górze Atos, 381 – serbski, ok. 1360 r.;
2. ÖNB, Slav. 10 – serbski, ok. 1380 r.;
3. ГИМ, Син. 148 – serbski, 1385/1386 r.;
4. biblioteka monasteru św. Pantelejmona na górze Atos, Slav. 17 – serbski, 1387 r.;
5. ГИМ, Хлуд. 183 – serbski, niekompletny (jedna z kart tego manuskryptu zachowała się też w obrębie konwolutu РНБ, Вяз. F. 9/1, fol. 28), 1388 r.;
6. KNM, IX D 32 – serbski, 1389 r.;
7. kodeks rozdzielony na dwie części: 1. biblioteka monasteru w Cetyni, Вуксан 83; 2. BAR, Slav. 320 – serbski, druga połowa XIV w.;
8. РГБ, 256.42 – bułgarski, XV w.;
9. BSS, III 22 – mołdawski, XV w.;
10. САНУ, 24 – serbski, XV w., redakcja skrócona;
11. BAR, Slav. 330 – serbski, koniec XV w., redakcja skrócona;
12. РГБ, 178.921 – mołdawski, druga ćwierć XVI w.;
13. САНУ, 363 – serbski, XVI w., redakcja skrócona.

W powyższym zestawieniu nie uwzględniono pięciu manuskryptów opisanych przez Miloša Weingarta w latach dwudziestych XX w. Dwa spośród nich (nr 10 i 13) zostały bezpowrotnie utracone podczas II wojny światowej – spłonęły po zbombardowaniu budynku Serbskiej Biblioteki Narodowej w Belgradzie w 1941 r.³⁴ Jak dowiodła Maja Petrova, kodeks BAR, Slav. 321 (nr 9 w opracowaniu czeskiego uczonego) nie jest odpisem bułgarskiego tłumaczenia dzieła Jerzego Mnicha, ale kopią jednej z wersji cerkiewnosłowiańskich innego

³² M. Weingart, *Byzantské kroniky*, s. 145–146.

³³ M. Петрова, *За един неизвестен препис на Летоуника на Георги Амартол и неговите ръкописни паралели*, „Старобългарска литература” 2009, t. 41–42, s. 226–245; eadem, *Hamartolos or Zonaras: Searching for the Author of a Chronicle in a Fourteenth-century Slavic Manuscript (MS. Slav. 321 from the Library of the Romanian Academy of Sciences)*, „Scripta & e-Scripta” 2010, t. 8–9, s. 405–425. Por. A. A. Турилов, *К истории второй (македонской) рукописной коллекции А. Ф. Гильфердинга*, „Славянский альманах” 2002, t. 7, s. 133–134.

³⁴ M. Петрова, *За един неизвестен препис*, s. 227.

bizantyńskiego tekstu historycznego, tj. kroniki Jana Zonarsa³⁵. Wspomniane pod nr 11 i 12 rękopisy ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie (РГБ, 310.1092 oraz РГБ, 310.1093 – u Weingarta podana błędna sygnatura drugiego z nich: 1094) stanowią *de facto* XIX-wieczne kopie wyszczególnionych wyżej zabytków z XIV–XV stulecia: РГБ, 310.1092 – kodeksу ГИМ, СИН. 148, a РГБ, 310.1093 – manuskryptu РГБ, 256.42.

Z perspektywy naszego studium niezwykle cenną informacją jest natomiast fakt, iż co najmniej cztery spośród najstarszych odpisów drugiego przekładu cerkiewnosłowiańskiego kroniki Jerzego Mnicha zostały sporządzone w latach osiemdziesiątych XIV w., nieomal rok po roku, na zamówienie osób świeckich – bałkańskich możnowładców zarówno serbskiego, jak i niesłowiańskiego pochodzenia³⁶. I tak, rękopis ГИМ, СИН. 148 powstał – jak będzie jeszcze o tym mowa niżej – dla „pana” Radovana, dostojnika z obszaru władanego przez Konstantyna Dejanovicia Dragaša (ok. 1350–1395), a kodeks przechowywany w monasterze św. Pantelejmona na górze Atos (Slav. 17) – dla Vuka Brankovicia (ok. 1345–1397), jednego z najbardziej wpływowych możnych na ziemiach serbskich w epoce bitwy na Kosowym Polu, męża Mary (ok. 1355–1426), najstarszej córki księcia Lazara Hrebeljanovicia (ok. 1329–1389) i Milicy z Nemanjiciów (ok. 1335–1405)³⁷. Manuskrypt, rozdzielony obecnie między dwa zbiory biblioteczne (ГИМ, Хлуд. 183 i РНБ, Вяз. F. 9/1), został przepisany na życzenie Karola I Thopia (ok. 1330–1388), albańskiego księcia władającego rejonem Dyrrachium (z wyznania – katolika)³⁸, a księga rękopiśmienna KNM, IX D 32 – na polecenie nieznanego z imienia możnowładcy. Personalia fundatorów kolejnych egzemplarzy kroniki Hamartolosa w tłumaczeniu na język cerkiewnosłowiański, a także dokładny czas ich powstania, możemy obecnie ustalić dzięki kolofonom, odkrywanych na kartach wielu z nich. Jak się wydaje, wpadamy tu na trop ciekawego zjawiska: śledzimy upowszechnianie się tekstu historycznego, stworzonego przez mnicha dla mnichów i przez wiele stuleci czytanego przede wszystkim w kręgach monastycznych, wśród ludzi świeckich, szukających w jego lekturze odpowiedzi

³⁵ Eadem, *Hamartolos or Zonaras*, s. 405–425.

³⁶ Д. Афиногенов, А. А. Турилов, Г. В. Попов, *Георгий Амартол*, s. 52; N. Gagova, *Biblical Writings*, s. 158.

³⁷ М. А. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија*, Београд 1996, s. 13–15; I. Czamańska, J. Leśny, *Bitwa na Kosowym Polu 1389*, Poznań 2015, s. 56–57; Н. Моравчевић, *Српске властелинке. Државнице и дипломаткиње крајем XIV и првом половином XV в. Историјска студија*, Београд 2016, s. 91.

³⁸ T. Czekalski, J. Hauziński, J. Leśny, *Historia Albanii*, Wrocław 2009, s. 72–73, 79.

na nurtujące ich pytania w burzliwej epoce kresu znanego im świata, tj. w okresie przechodzenia kolejnych terenów na Bałkanach pod panowanie Turków Osmańskich.

Za najlepiej znany w kręgu badaczy odpis drugiego przekładu cerkiewnosłowiańskiego kroniki Jerzego Mnicha – *nota bene*, źródła nadal nieposiadającego profesjonalnej edycji krytycznej – należy uznać manuskrypt z lat osiemdziesiątych XIV w., przechowywany obecnie w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (ГИМ, Син. 148). Na popularności tego zabytku mógł zaważyć fakt, iż już u schyłku XIX w. w obiegu naukowym pojawiło się jego wydanie fototypiczne³⁹. Jest to kodeks papierowy, składający się z 434 kart paginowanych w skórzanej oprawie z XVI w. Został spisany półustawem charakterystycznym dla skryptoriów serbskich⁴⁰. Pod względem specyfiki językowej reprezentuje serbską redakcję języka cerkiewnosłowiańskiego, chociaż niektóre jego cechy wskazują, iż może być kopią manuskryptu bułgarskiego. Stanowi też przykład tzw. rękopisu jednojerowego (pojawia się w nim tylko grafem ѣ, brak natomiast ѣ)⁴¹.

Jak informują glosy, zamieszczone na dole kilkunastu pierwszych kart kodeksu (fol. 1–16), interesujący nas tu zabytek miał trafić na wschód Słowiańszczyzny dopiero w połowie XVII w. Otrzymał go w darze od Ananiasza, archimandryty monasteru św. Pawła na górze Atos, Arseniusz Suchanow (ok. 1600–1668), mnich z Ławry Troicko-Siergijewskiej, pisarz, podróżnik i dyplomata, podczas jednej ze swych peregrynacji po Bałkanach, 25 czerwca AM 7163 (AD 1655)⁴².

Manuskrypt ГИМ, Син. 148 został najprawdopodobniej spisany przez dwóch skrybów. Pierwszy z nich, pracujący nad początkową częścią kodeksu (fol. 1–215') obejmującą opis wydarzeń od stworzenia świata do początków panowania Konstantyna I Wielkiego, zamieścił pod miniaturą z wizerunkiem krzyża, zdobiącą odwrocie karty 215, autorski zapis cynobrem: $\text{кѣтѣ твоѣмѣ покланѣмо се вѣко и стѣю вскрѣненію тво славѣ сѣи ме в тривѣжелѣни кѣтѣ}$

³⁹ *Лѣтоvníкъ съкращень ѿ различныхъ лѣтописъ же и повѣдателіи избранъ и съставлень отъ Георгіа грѣшнаа инока*, t. 1, Санкт-Петербург 1878–1880; t. 2, Санкт-Петербург 1881.

⁴⁰ Т.Н. Протасьева, *Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В. Горского и К.И. Невоструева)*, t. 2, Москва 1973, s. 122–123.

⁴¹ M. Weingart, *Byzantské kroniky*, s. 160–167.

⁴² Т.Н. Протасьева, *Описание*, s. 122; Д. Афиногенов, А. А. Турилов, Г. В. Попов, *Георгий Амартол*, s. 54.

na)⁴⁵. Jak zakładają badacze, obiekt ten został ufundowany przez Radovana, a jego siedziba znajdowała się w tym samym rejonie⁴⁶. Ponieważ Konjuh w interesującym nas tu okresie pozostawał na terytorium władztwa despotesa Jovana Dragaša (ok. 1343–ok. 1378) i jego brata Konstantyna (ok. 1350–1395), zamawiającego odpis cerkiewnosłowiańskiego przekładu kroniki Jerzego Mnicha na górze Atos możnawładcę przyjęto uznawać za osobę związaną z domem Dragašy-Dejanoviciów⁴⁷.

Publikowany tu kolofon zdradza też motywy, którymi miał kierować się „pan” Radovan prosząc mnichów z monasteru Hilandar o wykonanie dla niego manuskryptu. Jak czytamy w omawianym tekście, zdecydował się on na taki krok, *albowiem zapragnął mieć tę oto księgę w domu swoim i rozkoszować się czytaniem w niej o przeszłych, dawnych władcach* (по њеѣ минуѣшии дрѣвнии црѣ). Passus ten pozwala zatem przyjąć, iż odpis dzieła bizantyńskiego dziejopisa miał trafić do prywatnego księgozbioru w domu Radovana, aby mógł on swobodnie oddawać się osobistej lekturze interesującego go utworu i znajdować przyjemność w zdobywaniu wiedzy o przeszłości. Natrafiamy tu zatem na unikatowe świadectwo upowszechniania się kultury czytelniczej na Bałkanach u schyłku średniowiecza: już nie tylko władcy i osoby z ich najbliższego otoczenia, ale i zamożni reprezentanci elit społecznych poczęli już wówczas gromadzić w swoich siedzibach książki, z których niektóre poruszały *stricte* świecką, m.in. historyczną problematykę⁴⁸.

Prezentowany tu kolofon z serbskiego rękopisu ГИМ, Син. 148 z 1385/1386 r. stanowi zatem źródło pomocne w naświetleniu kilku kwestii. Przede wszystkim, jest on immanentną częścią jednego z najstarszych odpisów drugiego tłumaczenia na język cerkiewnosłowiański kroniki

⁴⁵ *Стари српски записи и натписи*, ed. Љ. Стојановић, t. III, Београд 1905, s. 27; Г. Томовић, *Надгробни натпис*, s. 153–154. Na temat znaczenia terminu *дворанинъ* w tekstach serbskich z XIV stulecia zob. T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. II, *Państwo i administracja*, Kraków 2013, s. 129–130.

⁴⁶ Г. Томовић, *Надгробни натпис*, s. 156.

⁴⁷ Д. Афиногенов, А. А. Турилов, Г. В. Попов, *Георгий Амартол*, s. 52; Г. Томовић, *Надгробни натпис*, s. 156–162; N. Gagova, *Biblical Writings*, s. 158.

⁴⁸ Zob. na ten temat: С. Томин, *Књиголубиве жене српског средњег века*, Нови Сад 2007; Н. Гагова, *Владетели и книги. Учасието на јужнословјанския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцията на византийския модел*, София 2010.

Jerzego Mnicha (znanego w literaturze naukowej jako *Лѣтовникъ*), będącego kontynuantem wariantu utworu bizantyńskiego dziejopisa, który nie zachował się do naszych dni w swej oryginalnej greckiej wersji językowej, a w porównaniu z innymi jego redakcjami (jak *Vulgata* czy *Врѣменьникъ*) był dotąd badany dość marginalnie. Nie posiada też ani edycji krytycznej, ani przekładu na żaden nowożytny język. Co więcej, omawiany kolofon może być też badany jak samodzielne źródło, rzucające nowe światło na kwestie upowszechniania się bizantyńskiej literatury historycznej na Bałkanach u schyłku średniowiecza (zarówno w środowiskach monastycznych, np. na górze Atos, jak i wśród osób świeckich), czy nawet szerzej – rozwoju czytelnictwa i prywatnych księgozbiorów w kręgach lokalnego możnowładztwa w przeddzień i w trakcie podboju ziem południowosłowiańskich przez Turków Osmańskich.

АНЕКС

КОЛОФОН W RĘKOPISIE ГИМ, СИН. 148

[ГИМ, Син. 148, fol. 433] Понѣже бѣговолюиеніемъ ѡчѣмъ. и съшьствѣиѣмъ всесѣаго Дѣа. въплътивши се ѣдиногодѣни Гнѣ и Слово Бжїе. и рождѣ се ѡ прѣчи|стыѣ Бѣѣ и прѣнодѣвы Марїе. въ плъть шель|кыи се и нашъ зракъ въсприѣмши.

Видѣвъ| бо рѣ зижитель гнѣлѣма члѣка. роукама| югоже сътвори. прѣклонъ нѣса съходить. смѣри|в се даже до рабѣа шбраза. и заблѡужѣшиѣ| шерѣтъ вѣлкохыщноѣ шече. на рамоу въспри|ѣмъ къ ѡцѡу принесѣ и къ своему хотѣнїю. на|ше іѣство възнесѣ и посадивъ в десноу|ю величѣствѣа| на высокыѣ.

Тѣмже мы прѣстны что ти принѣ|сѣмъ в Хѣ въсѣхъ цѣоу. поплъзъшии се даже до съ|мирѣти. кою ли бѣгодаренїю принесѣмъ, вренїи|ми нашими оустнами. къ похвалѣнїю многоаго| ти бѣгооутрѣвїа. иже толико възлюбѣшому| на и възвигшоу падшїи шбразъ стѣтѣми. неизрѣ|нныѣмъ млѣдїемъ своѣмъ. Прѣрѣкы послаа ѣси Хѣ про|рѣци иже къ намъ пришьствѣиѣ твоѣ. и прѣли же| проповѣдати твоѣ величїа. И швы оубо прорѣ|коше пришьствѣиѣ твоѣ. си иже крѣщенїемъ| просвѣтише ѣзыхы. Таже мѣники стѣмъ яви|лъ ѣси. Иже вса оумѣти вѣмѣнише. да тѣбѣ| ѣдиного пришверѣцоутъ. радости агѣлѣмъ| и члѣкѣмъ. И по тѣбѣ на раны тѣлѣса своя прѣдаше.| и ѣще же и пропѣвниѣ ѡцѣ съвори множѣства.| иже просїаше въ всеѣмъ мирѣ яко свѣтила. ски|тающе се въ гораѣ, въ пѣщерахъ въ пропастиѣ| землїниѣ. иже не бѣ дѣиѣ въсь миръ. Иже и исписа|вша различнѣ сїа житїа и повѣданиѣ. яже|[fol. 433'] прѣже закона и блѣти. и въ законѣ и по блѣти.| вѣтхыи и новыи заветѣ. прѣже потопа и по| потѣкѣ. даже до Хѣ. рекшаго бѣгоуцѣмъ прѣркѣ| Дѣдѣмъ. бѣговѣстїте днѣ ѡ днѣ спсѣнїю Бжїе.| рекшаго прѣркѣ| Исанїе. прїидѣте възыдѣмъ| на гороу Гнѣю и въ дѣ Бѣ Іакѣвля. и тоу ѣзри|мъ доброуѣ неизрѣ|нною сїающеу лица юго.| паки рекшаго прѣркѣ| Езекиїемъ. снѣ члѣбѣ| съ троуцѣмъ яжѣ хлѣбѣ|мъ свон. и водоу такоже пи|.

Нѣ шбачѣ се ѣдино вѣмъ и вѣроуѣ. яко рекуи|мъ без мѣ не можете створити ничѣсоже. и вса| възможна вѣроуѣшому. тѣи и наши хѣдо|сти поможѣ. и исписа се сїа книга. лѣтописѣ|. въ стѣки гѣрѣ въ шѣтѣли

Въ лѣтѣ .5. ѿ .с. ѿ .д. ендиктїѡна .ѣ.го.

Z tego powodu coś my, śmiertelni, oddamy Tobie, o Chryste, wszystkich carze, którzy zaparli się siebie aż do śmierci? Jakież dziękczynienie oddamy, plugawymi naszymi ustami, na chwałę wielkiego Twego miłosierdzia, któryś tak bardzo nas umiłował i wywyższył upadłą postać męką, w niewypowiedzianym miłosierdziu swoim? Posłałeś, Chryste, proroków, aby zapowiedzieli Twoje przyjście do nas, apostołów zaś – by nauczali o Twojej chwale. I oni zapowiedzieli przyjście Twoje, a ci oświecili chrztem narody. Potem świętych męczenników objawiłeś, którzy sądzili, że mogą wszystko, by Ciebie jednego otrzymać, radość aniołów i ludzi. I z Twego powodu wydali swoje ciała na poranienie. I jeszcze [powołałeś] sprawiedliwych ojców liczne zgromadzenia, którzy zajaśniali na całym świecie jak latarnie, tułając się w górach, w pieczarach i w rozpadlinach ziemi. Tych to nie był godny świat cały, którzy i napisali różnorakie swe żywoty i opowieści, które [były] [[fol. 433'] przed prawem i łaską oraz w prawie i wedle łaski, Stary i Nowy Testament, przed potopem i po potopie, aż do Chrystusa, który rzekł przez proroka Dawida Bogoojca: „z dnia na dzień głosicie Boże zbawienie”⁴⁹; który rzekł przez proroka Izajasza: „Chodźcie, wstąpmy na Górę Pańską, do świątyni Boga Jakubowego!”⁵⁰ I tam ujrzemy piękno

⁵⁰ Iz 2, 3.

niewypowiedziane, jaśniejące lica Jego”; i który rzekł znów przez proroka Ezechiela: „Synu człowieczy, z trudem jedz chleb swój i wodę także pij”⁵¹.

Lecz jednak to jedno wiem i wierzę, że ten, który rzekł: „beze Mnie nic nie możecie uczynić”⁵² i „wszystko możliwe jest dla tego, kto wierzy”⁵³, pomoże i naszej marności. I została spisana ta oto księga, latopisiec, na Świętej Górze, w domu świętej i carskiej, i dostojnej ławry przeczystej Bogurodzicy Hilandar, dla pobożnego i miłującego Chrystusa pana Radovana, albowiem zapragnął on mieć tę oto księgę w domu swoim i rozkoszować się czytaniem w niej o przeszłych, dawnych władcach od Adama aż do potopu i od potopu do Chrystusa. Po Chrystusie [zaś] o pobożnych cesarzach i o świętych i natchnionych mężach aż do panowania Konstantyna, syna Ireny. I wówczas igumenem w tymże monasterze Hilandar był metropolita cesarskiego miasta Seres, pan Sava. I za jego czasu została spisana [owa księga], dzięki staraniom i trosce o niej, przez wzgląd na miłość pana Radovana, czcigodnego starca, pana Joazafa, rękami niezwykle grzesznych i pokornych mnichów, Romana i Bazylego. Toteż błagamy wszystkich ojców i panów naszych, którzy przeczytają tę oto księgę, jeśli i odnajdą tu jakowyś niedostatek swym wdzięcznym rozumem, aby nie osądzali naszej nierozumności. Gdyż ile znaleźliśmy w rękopisie, pisaliśmy, a nie dodaliśmy nic. A ten, kto może więcej zamieścić, niechaj zamieści, wspomniawszy te słowa: „Jeden drugiego brzemiona noście i tak wypełniajcie prawo Chrystusowe”⁵⁴. Abyście i wy wszelką odpłatę otrzymali od Tego, kto daje modlącym się wedle ich modlitw i błogosławi lata sprawiedliwych, amen. W roku 6894 (1385/1386), piątej indykcji.

BIBLIOGRAFIA

Skróty

BAR	Biblioteca Academiei Romane, Bukareszt
BNF	Bibliothèque Nationale de France, Paryż
BSS	Biblioteca Sfântului Sinod, Bukareszt
KNM	Knihovna Národního muzea, Praga
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek, Wiedeń
ГИМ	Государственный исторический музей, Moskwa
РГБ	Российская государственная библиотека, Moskwa
РНБ	Российская национальная библиотека, St. Petersburg
САНУ	Српска академија наука и уметности, Belgrad

Źródła

Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, t. 1–2, Lipsiae 1904.

Istrin V. M., *Knigy vremenyja i obraznyja Georgija Mnicha. Chronika Georgija Amartola v drevnem slavianorusskom perevode. Tekst, issledovanie i slovar'*, t. 1–3, Petrograd 1920–1922 [Истрин В. М., *Книги времения и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартала в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*, t. 1–3, Петроград 1920–1922].

Letovnik' s'krašten' ot različniih letopis'c' že i povedatelii izbran' i s'stavlen' ot Georgia grešnaa inoka, t. 1, Sankt-Peterburg 1878–1880; t. 2, Sankt-Peterburg 1881 [Лѣтовникъ съкращенъ ѿ различнѣхъ лѣтописѣвъ же и повѣдателіи избранъ и съставленъ ѿ Георгіа грѣшнаа инока, t. 1, Санкт-Петербург 1878–1880; t. 2, Санкт-Петербург 1881].

⁵¹ Ez 12, 18: „Synu człowieczy, z drżeniem będziesz spożywał swój chleb, a w niepokoju i smutku będziesz pił wodę”.

⁵² J 15, 5.

⁵³ Mk 9, 23.

⁵⁴ Ga 6, 2.

- Matveenko V., Ščegoleva L., *Knigi vremennye i obraznye Georgija Monacha*, t. 1–2, Moskva 2006–2011 [Матвеев В., Щеголева Л., *Книги временные и образные Георгия Монаха*, t. 1–2, Москва 2006–2011].
- Matveenko V., Ščegoleva L., *Vremennik Georgija Monacha (Chronika Georgija Amartola). Russkij tekst, komentarij, ukazateli*, Moskva 2000 [Матвеев В., Щеголева Л., *Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели*, Москва 2000].
- Menologion*, życiorysy świętych opracował i teksty liturgiczne przetłumaczył na język polski o. archimandryta Roman Piętko, Kostomłoty 2007.
- Stari srpski zapisi i natpisi*, ed. Lj. Stojanović, t. III, Beograd 1905 [Стари српски записи и натписи, ed. Л. Стојановић, t. III, Београд 1905].

Opracowania

- Afinogenov D. E., *Biblejskaja istorija v Letovnike: problema istočnikov*, „Antičnaja drevnost’ i srednie veka” 2015, t. 43, s. 163–169 [Афиногенов Д. Е., *Библийская история в Лѣтовнике: проблема источников*, „Античная древность и средние века” 2015, t. 43, s. 163–169].
- Afinogenov D., *The Date of Georgios Monachos Reconsidered*, „Byzantinische Zeitschrift” 1999, t. 92, nr 2, s. 437–447.
- Afinogenov D., *Did the patriarchal Archive end up in the monastery of Stoudios? Ninth century vicissitudes of some important dokument collections*, [w:] *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance. Nouvelles approches du monachisme byzantin (XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 2001). Le second iconoclasme et ses suites*, red. M. Kaplan, P. Pagès, Paris 2006, s. 125–133.
- Afinogenov D., *Hellenistic Jewish texts in George the Monk: Slavonic Testimonies*, „Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies” 2018, t. 4, s. 89–98.
- Afinogenov D. E., *K proischoždeniju legendy o sv. Arsenii – vospitatele imperatorov Arkadija i Gonorija*, „Vestnik Drevnej Istorii” 2004, t. 1, s. 49–60 [Афиногенов Д. Е., *К происхождению легенды о св. Арсении – воспитателе императоров Аркадия и Гонория*, „Вестник Древней Истории” 2004, t. 1, s. 49–60].
- Afinogenov D. E., *Kompozicija chroniki Georgija Amartola*, „Vizantijskij vremennik” 1991, t. 52, s. 102–112 [Афиногенов Д. Е., *Композиция хроники Георгия Амартола*, „Византийский временник” 1991, t. 52, s. 102–112].
- Afinogenov D., *Le manuscrit grec Coislin. 305: la version primitive de la Chronique de Georges le Moine*, „Revue des études byzantines” 2004, t. 62, s. 239–242.
- Afinogenov D. E., *Nekotorye zamečanija o slavjanskom perevode chroniki Georgija Monacha (Letovnike)*, „Indoevropskoe jazykoznanie i klassičeskaja filologija” 2013, t. 17, s. 41–48 [Афиногенов Д. Е., *Некоторые замечания о славянском переводе хроники Георгия Монаха (Лѣтовникъ)*, „Индоевропейское языкознание и классическая филология” 2013, t. 17, s. 41–48].
- Afinogenov D. E., *Ob odnom maloizučennom javlenii v istorii vizantijskoj literatury (patriarch Mefodij i jego „kružok”)*, „Balkanskije čtenija” 1990, t. 1, s. 70–71 [Афиногенов Д. Е., *Об одном малоизученном явлении в истории византийской литературы (патриарх Мефодий и его „кружок”)*, „Балканские чтения” 1990, t. 1, s. 70–71].
- Afinogenov D. E., *Utračennnye vizantijskie istočniki v drevnerusskoj slovestosti*, „Slavica Slovaca” 2008, t. 43, nr 1, s. 29–44 [Афиногенов Д. Е., *Утраченные византийские источники в древнерусской словесности*, „Slavica Slovaca” 2008, t. 43, nr 1, s. 29–44].
- Afinogenov D., Turilov A. A., Popov G. V., *Georgij Amartol*, [w:] *Pravoslavnaja enciklopedija*, t. 11, Moskva 2006, s. 48–56 [Афиногенов Д., Турилов А. А., Попов Г. В., *Георгий Амартол*, [w:] *Православная энциклопедия*, t. 11, Москва 2006, s. 48–56].
- Anisimova T. V., *Chronika Georgija Amartola v drevnerusskich spiskach XIV–XVII vv.*, Moskva 2009 [Анисимова Т. В., *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.*, Москва 2009].
- Astruc Ch., Conus–Wolska W., Gouillard J., Lemerle P., Papachryssanthou D., Paramelle J., *Les sources grecques pour l’histoire des Pauliciens d’Asie Mineure*, „Travaux et Mémoires” 1970, t. 4.
- Boeck E. N., *Displacing Byzantium, disgracing convention: the manuscript patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria*, „Manuscripta: A Journal for Manuscript Research” 2007, t. 51, nr 2, s. 181–208.
- Brzozowska Z. A., *Zapożyczona czy własna wizja dziejów powszechnych? Wpływ autorów bizantyńskich na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich (na przykładzie opowieści o Mahometcie i Historii paulicjan Piotra z Sycylii)*, [w:] *Widmo Mahometa, cień Samuela. Cesarstwo Bizantyńskie w relacji z przedstawicielami innych religii i kultur (VII–XV w.)*, red. Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, K. Mari-now, T. Wolińska, Łódź 2020, s. 13–44.

- Brzozowska Z. A., Leszka M. J., *George the Monk (Hamartolus), Chronicle* [w:] Z. A. Brzozowska, M. J. Leszka, T. Wolińska, *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context: A Bibliographical History*, Łódź–Kraków 2020, s. 190–197.
- Brzozowska Z. A., Leszka M. J., *Michael Synkellos and His Lost Refutation of Islam in the Medieval Byzantine-Slavic Literary Tradition*, [w:] *Eastern Christians' Engagement with Islam and the Qur'an (c. 8th–18th Centuries): Texts, Contexts and Knowledge Regimes*, red. O. A. Negoită, Berlin–Boston 2025, s. 125–151.
- Brzostkowska A., *Kroniki z kręgu Symeona Logotety*, [w:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*, t. 5, red. A. Brzostkowska, Warszawa 2009, s. 64–67.
- A Companion to Byzantine Chronicles*, ed. R. Tocci, Leiden–Boston 2025.
- Czamańska I., Leśny J., *Bitwa na Kosowym Polu 1389*, Poznań 2015.
- Czekalski T., Hauziński J., Leśny J., *Historia Albanii*, Wrocław 2009.
- Dziadul P., *W oczekiwaniu na Paruzję. Myśl eschatologiczna w prawosławnym piśmiennictwie słowiańskim do połowy XVI w.*, Kraków 2014.
- Gabidzashvili E., *Arsen of Ikalto*, [w:] *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, t. 3, red. D. Thomas, A. Mallett, Leiden–Boston 2011, s. 383–386.
- Gagova N., *Biblical Writings and Rewritings in the South Slavic Repertoire from the 14th and 15th Centuries: Rethinking the Sacred History in Anticipation of the End of the World*, „Starobългарска литература”, „Старобългарска литература” 2024, t. 69–70, s. 149–182.
- Gagova N., „*Iz knigi Konstantina Kostenečskago*”: *Zogr. 105*, [w:] *Š'tvoujǫ nyne po sledou oučitelju. Sbornik v čest na prof. d.f.n. Anna-Marija Totomanova*, Sofija 2021, s. 202–234 [Гагова Н., „Из книги Константина Костенецкого”: *Зогр. 105*, [w:] *Шьствоуѣ нынѣ по слѣдоу оучителю. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова*, София 2021, s. 202–234].
- Gagova N., *Vladeteli i knigi. Učastieto na južnoslavjanskija vladetel v proizvodstvoto i upotrebata na knigi prez Srednovekovieto (IX–XV v.): recepcijata na vizantijskija model*, Sofija 2010 [Гагова Н., *Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцията на византийския модел*, София 2010].
- Guimon T. V., *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a Comparative Perspective*, Leiden–Boston 2021.
- Hunger H., *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, t. 1, Philosophie, Rhetorik, Epistolographie, Geschichtsschreibung, Geographie, München 1978.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Kosiński R., *The Chronicle by George the Monk and Its Relation to Theodore Lector's Work*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 2017, t. 5, s. 46–72.
- Kwoka T., *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, t. II, Państwo i administracja, Kraków 2013.
- Mango C., *The Tradition of Byzantine Chronography*, „Harvard Ukrainian Studies” 1988/1989, t. 12/13, s. 360–372.
- Monégier du Sorbier M.-A., *Recherches sur la tradition manuscrite de la chronique de Georges le Moine, la tradition directe*, t. 1–2, Paris 1985 [niepublikowana dysertacja doktorska].
- Moravčević N., *Srpske vlastelinke. Državnice i diplomatkinje krajem XIV i prvom polovinom XV v. Istorijaska studija*, Beograd 2016 [Моравчевић Н., *Српске властелинке. Државнице и дипломаткиње крајем XIV и првом половином XV в. Историјска студија*, Београд 2016].
- Neville L., *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018.
- Petrova M., *Hamartolos or Zonaras: Searching for the Author of a Chronicle in a Fourteenth-century Slavic Manuscript (MS. Slav. 321 from the Library of the Romanian Academy of Sciences)*, „Scripta & e-Scripta” 2010, t. 8–9, s. 405–425.
- Petrova M., *Za edin neizvesten prepis na Letovnik na Georgi Amartol i negovite rǎkopisni paraleli*, „Starobългарска литература” 2009, t. 41–42, s. 226–245 [Петрова М., *За един неизвестен препис на Летовника на Георги Амартол и неговите ръкописни паралели*, „Старобългарска литература” 2009, t. 41–42, s. 226–245].
- Popkonstantinov K., Totomanova A.M., *Ephata na bălgarskija car Samuil. Ezik i pismenost*, Sofija 2014 [Попконстантинов К., Тотоманова А.М., *Епохата на българския цар Самуил. Език и писменост*, София 2014].
- Protas'eva T.N., *Opisanie rukopisej Sinodal'nogo sobranija (ne vošedšich v opisanie A.V. Gorskogo i K.I. Nevostrueva)*, t. 2, Moskva 1973 [Протасьева Т.Н., *Описание рукописей Синодального собрания (не вошедших в описание А.В. Горского и К.И. Невоструева)*, t. 2, Москва 1973].
- Purković M. A., *Kčeri kneza Lazara. Istorijaska studija*, Beograd 1996 [Пурковић М. А., *Кћери кнеза Лазара. Историјска студија*, Београд 1996].
- Sophoulis P., *Byzantine Chronicle and Their South Slavonic Translations in the 14th Century*, „Cyrillomethodianum” 2016, t. 21, s. 199–213.

- Stankov R., *Drevnebolgarskij perevod Chroniki Georgija Amartola v drevnerusskoj pis'mennoj tradicii*, „Starobălgarska literatura” 2008, t. 39–40, s. 45–103 [Станков Р., *Древнеболгарский перевод Хроники Георгия Амартола в древнерусской письменной традиции*, „Старобългарска литература” 2008, t. 39–40, s. 45–103].
- Stankov R., *Slavjanskij perevod chroniki Georgija Amartola v izdanii V. M. Istrina*, „Palaeobulgarica” 1994, t. 18, nr 1, s. 74–88 [Станков Р., *Славянский перевод хроники Георгия Амартола в издании В. М. Истрина*, „Palaeobulgarica” 1994, t. 18, nr 1, s. 74–88].
- Tăpkova-Zaimova V., Miltenova A., *Historical-Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*, Sofia 2011.
- Todorov B. A., *Monks and History: Byzantine Chronicles in Church Slavic*, [w:] *Translating the Middle Ages*, red. K. Fresco, Ch. Wright, Farnham 2012, s. 147–159.
- Tomin S., *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg veka*, Novi Sad 2007 [Томин С., *Књиголубиве жене српског средњег века*, Нови Сад 2007].
- Tomović G., *Nadgrobnii natpis Voihne iz Konjuha*, „Istorijski časopis” 2013, t. 62, s. 147–162 [Томовић Г., *Надгробни натпис Воихне из Коњуха*, „Историјски часопис” 2013, t. 62, s. 147–162].
- Totomanova A. M., *The Short Redaction of Joannes Zonaras' 'Επιτομή Ιστοριών in the Slavonic Manuscript Tradition*, „Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe” 2024, t. 14, s. 113–142.
- Treadgold W. T., *The Middle Byzantine Historians*, New York 2013.
- Turilov A. A., *K istorii vtoroj (makedonskoj) rukopisnoj kolekcii A. F. Gil'ferdinga*, „Slavjanskij al'manach” 2002, t. 7, s. 130–143 [Турилов А. А., *К истории второй (македонской) рукописной коллекции А. Ф. Гильфердинга*, „Славянский альманах” 2002, t. 7, s. 130–143].
- Tvorogov O. V., *Chronika Georgija Amartola*, [w:] *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi (XI – pervaja polovina XIV v.)*, red. D. S. Lichačev, Leningrad 1987, s. 469–470 [Творогов О. В., *Хроника Георгия Амартола*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*, red. Д. С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 469–470].
- Vilkul T., *Litopis i chronograf. Studii z domongol's'kogo kyivs'kogo litopysannja*, Kyiv 2015 [Вілкул Т., *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання*, Київ 2015].
- Vodolazkin E. G., *Vsemirnaja istorija v literature Drevnej Rusi*, Sankt-Peterburg 2008 [Водолазкин Е. Г., *Всемирная история в литературе Древней Руси*, Санкт-Петербург 2008].
- Vuković S., *Srpski jerarsi od IX do XX v.*, Beograd–Podgorica–Kragujevac–Novi Sad 1996 [Вуковић С., *Српски јерарси од IX до XX в.*, Београд–Подгорица–Крагујевац–Нови Сад 1996].
- Weingart M., *Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Přehled a rozbor filologický*, t. 2, Bratislava 1923.
- Yovcheva M., Taseva L., *Translated Literature in the Bulgarian Middle Ages as a Social and Cultural Phenomenon*, „Scripta & e-Scripta” 2012, t. 10–11, s. 271–323.